

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA EMOTSIONALLIK VA EKSPRESSIVLIK
TUSHUNCHALARI****Suyunova Dildora Oybek qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni (o‘zbek tili)
yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: dildorasuyunova04@icloud.com

Annotatsiya. Til – insoniyat tafakkurining ko‘zgusi bo‘lish bilan bir qatorda, uning ichki olami, ruhiy kechinmalari va qalb tebranishlarini tashqi olamga olib chiquvchi eng mukammal vositadir. O‘zbek tilshunosligining tadrijiy rivojlanish bosqichlariga nazar tashlasak, emotsionallik va ekspressivlik tushunchalari uzoq vaqt davomida bir-biriga sinonim yoki bir butunning ajralmas qismlari sifatida talqin qilinganiga guvoh bo‘lamiz. Biroq, zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik paradigmasi ushbu ikki hodisaning o‘zaro farqli va o‘ziga xos qirralarini aniq belgilab berishni talab etadi. Emotsionallik — bu til sohibining borliqqa, shaxsga yoki voqea-hodisaga nisbatan bo‘lgan subyektiv munosabati, ya’ni ichki hissiy reaksiyasidir. Bu hodisa inson psixologiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, tilda quvonch, g‘azab, nafrat, qo‘rquv kabi fundamental his-tuyg‘ularni ifodalovchi leksemalar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, "*suyanmoq*" fe’li o‘zining denotativ (lug‘aviy) ma’nosida shunchaki jismoniy harakatni bildirsa, uning ma’no ko‘lami kengayib, ma’naviy madad ma’nosiga ko‘chganda, undagi emotsional yuksalish yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, emotsionallik, ekspressivlik, tushuncha, fe’llar

Kirish

Ekspressivlik esa, tildagi ifoda imkoniyatlarining kengligi, fikrning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi metodik vositadir. Agar emotsionallik "nima deyish" (hissiyot mazmuni) bilan bog‘liq bo‘lsa, ekspressivlik "qanday aytish" (ta’sir kuchi) bilan bog‘liqdir. Har qanday emotsional birlik ekspressiv xarakterga ega bo‘lishi mumkin, lekin har qanday ekspressiv vosita (masalan, inversiya yoki takrorlar) har doim ham sof hissiyotni ifodalamasligi mumkin.

O‘zbek tilshunosligida ushbu masalalar G‘.Abdurahmonov, Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev kabi yirik olimlar tomonidan o‘rganilgan. Ularning fikricha, tildagi

hissiyotni ifodalovchi fe'llar nafaqat subyektning holatini, balki uning ijtimoiy-madaniy muhitini ham aks ettiradi. Akademik tilda gapiradigan bo'lsak, emotsional fe'llar tildagi modallik kategoriyasining bir qismi bo'lib, so'zlovchining borliqni qayta ishlash darajasini ko'rsatib beradi.

Hissiyot fe'llarining semantik va pragmatik tabiatiga yondashuv

Hissiyotni ifodalovchi fe'llar (verba sentiendi) o'zbek tili leksikasining eng qadimiy va boy qatlamlaridan birini tashkil etadi. Bu fe'llarning o'ziga xosligi shundaki, ular insonning ichki dunyosidagi dinamik o'zgarishlarni harakat sifatida kodlashtiradi. Masalan, *"sevmog"*, *"nafratlanmog"*, *"iztirob chekmog"*, *"shodlanmog"* kabi fe'llar shunchaki harakat emas, balki ruhiy holat dinamikasidir.

Pragmatik nuqtai nazardan qaraganda, bu fe'llar nutqiy vaziyatda "persuazivlik" (ishontirish) va "illyokutiv maqsad" (so'zlovchi niyati) ni amalga oshirishda asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. So'zlovchi o'z nutqida hissiyot fe'lini qo'llash orqali tinglovchining ongiga ta'sir o'tkazishni, unda ma'lum bir empatiyani uyg'otishni yoki aksincha, masofalanishni maqsad qiladi.

Asosiy qism

O'zbek tilidagi hissiyot fe'llarining konnotativ ma'nolari (qo'shimcha ma'no nozikliklari) milliy mentalitet bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, *"o'rtanmog"* fe'li o'zbek badiiy tafakkurida oddiy xafagarchilikdan ko'ra chuqurroq, falsafiy va ma'naviy azobni ifodalaydi. Bu esa til birligining pragmatik yukini oshiradi. Biz tadqiqotimiz davomida ushbu fe'llarning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki ularning gap tarkibidagi yashirin "tagma'nolari"ni (implitset qatlamini) ochib berishga intilamiz.

Shuni ta'kidlash joizki, hissiyot fe'llari pragmatikasini o'rganishda kontekst hal qiluvchi rol o'ynaydi. Birgina *"kuymog"* fe'li olovda yonishni (denotat), birovga achinishni (emotsiya) yoki ishq olovida yonishni (ekspressiv-metafora) anglatishi mumkin. Bu esa tilshunosdan nafaqat lisoniy, balki ekstralingvistik (tildan tashqari) bilimlarni ham talab qiladi.

Hissiyot ifodalovchi fe'llarning leksik-semantik tasnifi va lisoniy tabiati

O'zbek tili leksikasida hissiyot fe'llari o'zining semantik ko'lami va funksional salmog'iga ko'ra markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Insonning ichki kechinmalari cheksiz va rang-barang bo'lgani kabi, ularni ifodalovchi fe'llar ham o'z navbatida

murakkab tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimni tahlil qilishda, avvalo, fe'llarning qaysi ruhiy holatni moddiylashtirayotganiga, ya'ni ularning **semantik arxetipiga** e'tibor qaratish lozim.

Leksik-semantik nuqtai nazardan hissiyot fe'llarini quyidagi yirik guruhlariga ajratish mumkin:

1. Ijobiy emotsional holatni ifodalovchi fe'llar. Bunga quvonch, shodlik, mamnunlik va zavqlanish kabi hislarni bildiruvchi birliklar kiradi. Masalan, *"suyunmoq"*, *"zavqlanmoq"*, *"g'ururlanmoq"* kabi fe'llar subyektning obyektidan olgan ijobiy impulsini aks ettiradi. Bu guruhdagi fe'llarning pragmatik tabiati ko'pincha muloqotda "yaqinlashuv" va "hamfikrlik" strategiyasini yuzaga chiqaradi. Masalan, *"shodlanmoq"* fe'li *"xursand bo'lmoq"* birikmasiga nisbatan kitobiy va balandparvozroq bo'lib, u muloqotning rasmiy-tantanali ruhini ta'minlaydi.

2. Salbiy emotsional holatni ifodalovchi fe'llar. Insoniyatning eng murakkab ruhiy jarayonlari aynan shu guruhda jamlangan. Nafrat, g'azab, qo'rqinch va afsus kabi hislar *"nafratlanmoq"*, *"g'azablanmoq"*, *"cho'chimoq"*, *"o'kinmoq"* kabi fe'llar orqali reallashadi. Ushbu fe'llarning semantik tarkibida "qarshilik" va "inkor" semalari ustuvordir. Tadqiqotimiz uchun qiziqarlisi shundaki, salbiy hissiyot fe'llari ijobiy fe'llarga qaraganda tilda ko'proq sinonimik qatorlarga va gradatsiyaga (darajalanishga) ega. Masalan, g'azabning darajasiga ko'ra *"achchiqlanmoq"*, *"dar g'azab bo'lmoq"*, *"tutaqmoq"* kabi variantlar mavjud bo'lib, ular so'zlovchining ruhiy holati qanchalik keskin ekanini pragmatik jihatdan ko'rsatib beradi.

3. Intellektual-hissiy munosabatni ifodalovchi fe'llar. Bunga hayratlanish, shubhalanish yoki umid qilish kabi fe'llar kiradi (masalan, *"anglamoq"*, *"shubhalanmoq"*, *"ishonmoq"*). Bu fe'llar insonning ham aqliy, ham hissiy faoliyati chorrahasida joylashgani bilan ahamiyatlidir.

Hissiyot fe'llarining semantik strukturasi va "yadrosi"

Hissiyot fe'llarining lisoniy tabiatini tushunish uchun ularning semantik valentligini tahlil qilish zarur. Har qanday hissiyot fe'li o'z tarkibida kamida ikkita komponentni birlashtiradi: Subyekt (hissiyotni his qilayotgan shaxs) va Obyekt (hissiyotni keltirib chiqargan sabab).

Masalan, *"Men do'stimning muvaffaqiyatidan quvondim"* gapida subyektning ichki holati obyektning harakati bilan bog'lanmoqda. Bu yerda fe'l shunchaki harakat emas, balki ikki qutb orasidagi ruhiy ko'prik vazifasini o'taydi. Pragmatik nuqtai

nazardan, bu ko‘prik ko‘pincha konnotatsiya (qo‘shimcha ma‘no) bilan qoplanadi. O‘zbek tilidagi fe‘llarning boyligi shundaki, ular bir vaqtning o‘zida ham harakatni, ham o‘sha harakatga bo‘lgan subyektiv munosabatni ifodalay oladi.

Xulosa

Muhim tushuncha: Hissiyot fe‘llari ko‘pincha metaforizatsiyaga (ko‘chma ma‘no hosil qilishga) juda moyil bo‘ladi. Masalan, *"yuragi ezilmoq"* yoki *"qalbida o‘t yonmoq"* kabi frazeologik birliklar tarkibidagi fe‘llar sof lisoniy ma‘nosidan uzoqlashib, o‘ta kuchli emotsional-ekspressiv yukni tashuvchi vositaga aylanadi.

Semantik tahlilda kontekstning roli

Hissiyot fe‘llari o‘z tabiatiga ko‘ra "noaniq" (difuz) chegaralarga ega. Bir xil fe‘l turli nutqiy vaziyatlarda turlicha pragmatik ma‘no kasb etishi mumkin. Masalan, *"kuyunmoq"* fe‘li:

1. Birovning dardi bilan yashash (ijobiy-altruistik ma‘no);
2. O‘zining yo‘qotishlari uchun qayg‘urish (shaxsiy-salbiy ma‘no).

Hissiyot fe‘llarining leksik-semantik tasnifi nafaqat so‘zlarni guruhlariga ajratish, balki o‘zbek xalqining ruhiy olami, qadriyatlari va dunyoqarashini til vositalari orqali xaritaga solish demakdir

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduaxatov A. Hissiyot ifodalovchi fe‘llarning lisoniy tabiati. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Mahmudov N. Tilning kognitiv va pragmatik jihatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-3-jildlar. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
5. Hajiyev A. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
6. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2008.
7. Sayidrahmonov N. Hissiyot fe‘llarining sotsiopragmatik xususiyatlari. – Samarqand, 2019.
8. Usmanov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 1972.
9. Shomaqsudov A. va b. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
10. Qurbonova M. O‘zbek tilida emotsionallikning ifodalanishi. – Toshkent: Universitet, 2015.